

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Blom, D. van der

Citation

Blom, D. van der. (2016, July 6). *De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving*. s.n., S.l. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/41535> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Blom, Dirk van der

Title: De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Issue Date: 2016-07-06

In dit hoofdstuk wordt de polarisatie van godsdienstzaken tijdens de Zeven Verenigde Provinciën behandeld. Deze mondde uit in de terechtstelling van Johan van Oldenbarnevelt waarna de Dordse synode ijverde om de godsdienstige precieze leer vast te stellen. De Staten hebben de Synodale besluiten nooit uitgevoerd omdat deze teveel van de door de Staten ingezette bestuurslijn afweken. Met de hervatting van de oorlog in 1621 bleek de Republiek zowel op godsdienstig als op politiek terrein ten zeerste verdeeld. Vastgesteld kan worden dat de reformatie min of meer op een mislukking is uitgelopen. Want hoewel het calvinisme de godsdienst van de staat was, is het getalsmatig nooit de grootste christelijke denominatie geweest. Het heeft overigens wel een krachtige impuls gegeven aan de staatkundige ontwikkelingen van ons land. Belangrijke namen in dit hoofdstuk zijn: Guido de Bres, Van Oldenbarnevelt, Maurits, Willem van Oranje, Frederik Hendrik.

3.1 DE REFORMATIE IN DE REPUBLIEK

Als reactie op het verdrag van Atrecht (het huidige Franse Arras), waarmee de zuidelijke-Nederlandse provincies zich in 1578 weer met de Spaanse koning verzoenden en verbonden, sloten op 23 januari 1579 de noordelijke Nederlandse provincies op hun beurt een defensief verdrag: de Unie van Utrecht. Dit verdrag wordt veelal beschouwd als de oprichtingsakte van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. Hoewel het onmiskenbaar een sterke stimulans en aanzet is geweest voor de ontwikkeling van Nederland als natiestaat, kan dit verdrag niet worden beschouwd als onafhankelijkheidsverklaring of grondwet.¹ Het verdrag is slechts een samenwerkingsovereenkomst van zeven provincies en miste daarom institutionele samenhang.² In politiek opzicht was deze periode wel beslissend voor het ontstaan van een zelfstandige noordelijke Nederlandse natie.³ Beiden verdragen vormden het eind van de staatkundige eenheid van de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden. Precies dertig jaar nadat zij waren samengevoegd.⁴

1 Van Deth & Vis 1995, p. 20, Schama 2006, p. 76.

2 Schama 2006, p. 76.

3 Schama 2006, p. 46.

4 Lendering 2005, p. 77, en Pragmatieke sanctie van 1549.

Hoewel de Reformatie in ons land een sterke godsdienstige polarisatie teweegbracht, leefde er ook een onmiskenbaar liberale rechtsstaatgedachte. Die komt tot uitdrukking in de *Akte van Verlatinge* van 26 juli 1581, waarin het gezag van de Spaanse soeverein wordt afgezworen.⁵ *De onderdanen zijn niet door God geschapen om de vorst in alles wat hij beveelt onderdanig te zijn. De vorst regeert bij de gratie van zijn onderdanen.*⁶ Eerder stond in art. XIII van het verdrag van de Unie van Utrecht al aangegeven: *Laat de provincies vrij in het regelen van hun godsdienstige aangelegenheden, en dat een yder particulier in zijn Religie vrij sal moegen blijven, ende dat men nyemant ter cause van de Religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken.*⁷ De Unie liet de gewesten vrij om rust en welvaart te handhaven, zonder dat een ander gewest zich daarin mocht mengen, met de conditie van gewetensvrijheid voor een ieder.⁸ In tegenstelling tot de Unie van Utrecht kan de *Akte van Verlatinge* wel worden aangemerkt als een onafhankelijkheidsverklaring. Immers nu werd de koning van Spanje afgezworen, vervallen en verlaten verklaard van zijn macht.⁹

Tegelijkertijd dienden alle bestuurders van de nieuwe republiek zich ontslagen te beschouwen van de eed die zij de Spaanse koning hadden gezworen. Zij waren voortaan slechts verantwoording verschuldigd aan de Staten of dienden een nieuwe eed te zweren aan hun speciale gevolmachtigde.¹⁰ De protestanten evolueerden daarmee in amper vier jaar tijd van vervolgte sekte tot officieel erkende godsdienst en vervolgens tot de enige toegelaten kerk in de Republiek. Dit is op te maken uit een door het gewest Utrecht opgestelde resolutie betreffende de kerkelijke goederen van 28 juni 1580, waarin werd bepaald dat geestelijken zich wat de uitoefening van hun godsdienst betreft hadden te gedragen naar wat de Staten-Generaal in dat opzicht vaststelde.¹¹

Belangrijk voor het slagen van de Reformatie in de Noordelijke Nederlanden was dat deze draagkracht had.¹² Maar eind achttiende eeuw, was nog altijd bijna 50 procent van de bevolking van de Republiek katholiek¹³ en een ander groot deel van de bevolking was wel gelovig, maar godsdienstig niet zo gemotiveerd. Daarnaast heeft de adel zich eigenlijk altijd gedistantieerd van geloofsijver, en was veelal noch katholiek of protestant, maar libertijn of vrijdenker en zodoende min of meer opposant van beide elkaar bestrijdende partijen.¹⁴ Op ruimhartige medewerking van de liber-

5 De akte is te beschouwen als het document waarin de afscheiding van de Nederlanden van Spanje en afstand tot stand is gebracht.

6 De Boer & Sap 2007, p. 55 ev.

7 De Boer & Sap 2007, p. 27.

8 Van Gelder 1947, p. 129.

9 Thoenes 1991, p. 278.

10 De Boer & Sap 2007, p. 58-59, zo ook: Alberts en Verlaan 1980, p. 157.

11 Van Gelder 1947, p. 131.

12 MacCulloch 2005, p. 321.

13 Gijswijt-Hofstra 1989, p. 86.

14 Fruin 1986, p. 122.

tijnen hoefde de hier aanwezige calvinisten dan ook niet te rekenen.¹⁵ Want terwijl de intentie van de verbonden Nederlandse edelen om hulp vanuit het lutherse Duitsland te ontvangen door de in die kringen heersende vooringenomenheid tegen de Fransen niet haalbaar bleek, hadden Nederlandse protestanten de calvinistische geloofsrichting uit het streng protestantse Genève, mede door de vertaal-werkzaamheden van Guido de Bres, van de Franstalige calvinisten en hugenoten al overgenomen.¹⁶ Hiermee werd de basis gelegd voor andere Franse invloeden, met de komst tussen 1572 en 1630 van circa 150.000 Franse hugenoten, die hun Zuid- en Noord-Nederlandse geloofsgenoten substantieel kwamen versterken, in een land waar het merendeel van de oorspronkelijke bevolking katholiek was. Dat deze nieuwkomers voor maatschappelijke onrust zorgden is evident. Binnen de gereformeerde kerken kwam het in de jaren 1580 dan ook tot conflicten tussen volgelingen van orthodoxe en meer vrijere, liberale oriëntaties. Dit zou echter in het niet vallen bij de latere botsing tussen de liberale remonstranten en calvinistische contraremonstranten.

Als opmaat daarvan kan gelden dat in het vrije Holland, waar sinds 1572 vrijwel geen boek en geen kerkelijk geschrift meer was verboden, van 1610 tot 1613 acht theologische dan wel kerkrechtelijke boeken verboden waren verklaard.¹⁷ Niet eerder kwamen de tegengestelde visies van de humanistisch gezinde 'politieken' of 'libertijnen'¹⁸ en de calvinistisch gezinde kerkelijke of 'preciezen' zo sterk naar voren als bij de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten.¹⁹ Een strijd waarbij de heroïsche houding van prins Maurits in protestantse kringen nog altijd wordt geprezen, maar door diens politieke handelen verantwoordelijk moet geacht gehouden voor de moord op een politieke tegenstander,²⁰ ingegeven door godsdienstige intolerantie.²¹

Van Oldenbarnevelt en prins Maurits stonden gedurende het twaalfjarig bestand lijnrecht tegenover elkaar. Van Oldenbarnevelt bleek bereid na totstandkoming van de vrede met Spanje aan rooms-katholieken vrijheid van godsdienst te verlenen.²² Maurits koos daarop na 23 juli 1617 uit politieke overweging voor het algemeen belang der Republiek, de zijde van de contraremonstranten.²³ De Republiek als geheel was Van Oldenbarnevelt moe en men koos liever voor een burgeroorlog met Maurits dan voor vrede met Van Oldenbarnevelt. Daarop werd Van Oldenbarnevelt en enkele politiek belangrijke opposanten gearresteerd waarmee het politieke verzet was

15 Van Gelder 1947, p. 157.

16 Fruin 1986, p. 126.

17 Van Gelder 1947, p. 165.

18 Door Calvijn en door Nederlandse gereformeerden zo genoemde onafhankelijke denkers, in: MacCulloch 2005, p. 378-379, 697.

19 Van Gelder 1947, p. 161.

20 Van Oldenbarnevelt is op last van prins Maurits in 1619 onthoofd.

21 Van Deursen 2002, p. 290, Schama 2006, p. 67.

22 De Pater 1944, p. 83.

23 Nauta 1942, p. 345.

gebroken.²⁴ Op zijn rondreis door de Provincies stootte Maurits in veertien stemhebbende steden de tegenpartij uit de regering terwijl Holland zich schikte.²⁵

In november 1618 kwam de nationale synode te Dordrecht bijeen die nog slechts te vonnissen hadden. Een buitengewone rechtbank sprak in haar zitting op zondag 12 mei 1619 het doodvonnis uit over Van Oldenbarnevelt wegens hoogverraad. Daags daarop werd het vonnis aan de tweenzeventigjarige voltrokken. Of Maurits, zoals de legende wil, daarbij stiekum uit een luikje heeft toegekeken staat niet vast.²⁶ Wel was Maurits ondertussen de centrale figuur in de Staatse politiek geworden die daarvoor de steun van een meerderheid van de regenten had.²⁷ De belangrijkste opgave voor hem was vanaf dan een nieuwe orde tot stand te brengen in kerk en staat.²⁸

3.2 GODSDIENSTPLURALISME

Kort na de terechtstelling van Johan van Oldenbarnevelt²⁹ werden de gereformeerde kerkbesturen in Dordrecht bijeengeroepen voor een nationale synode, waar remonstranten³⁰ na politiek, door de dood van Van Oldenbarnevelt, nu ook theologisch het zwijgen zou worden opgelegd.³¹ Hoewel de regentencolleges waren gezuiverd van remonstrantse sympathisanten, die Van Oldenbarnevelt hadden gesteund tegen prins Maurits,³² waren de Staten niet genegen te besluiten dat de *ware Gereformeerde Christelijke religie, wesende het fundament ende bant van de enigheit der Verenigde Nederlanden* zou zijn. De synode besliste verder dat geen andere leer *aengaande de voors, leerpoincten*, nl. de vijf art, *in de kerken deser landen sal worden geleerd ofte gedraven als welcke*.³³ Met andere woorden de synode eiste één leer in de kerk dan wel één leer voor alle ingezetenen. De Staten van Holland hebben deze synodale besluiten nooit uitgevoerd, ook al niet omdat de stedelijke bestuurders geen behoefte hadden een kerkorde aan te nemen die afweek van de ingezette bestuurslijn die sinds 1591 werd gevolgd.³⁴ Bovendien had de synode al eerder voorgesteld, inzake het beroepen van predikanten, de woorden *met communicatie van de overigheid om te zetten in met voorweten, kennisse ende goedvinden selfs van de magistrate de beroeping te doen*.

24 Andere invloedrijke opposanten, zoals Hugo de Groot, Rombout Hogerbeets en Van Ledenberg werden aangehouden: Jan & Annie Romein 1976, p. 244-245, zo ook Van Deursen 2002, p. 265.

25 Jan & Annie Romein 1976, p. 244-245.

26 Jan & Annie Romein 1976, p. 244-245.

27 Groenveld 1997, p. 37.

28 Van Deursen 2002, p. 268.

29 Op 25 juli 1619.

30 Volgelingen van de Leidsche 'rekkelijke' predikant Arminius.

31 MacCulloch 2005, p. 385, Van Deursen 2002, p. 272, Van Drimmelen 2000, p. 36.

32 MacCulloch 2005, p. 385.

33 Van Gelder 1972, p. 5.

34 Van Gelder 1972, p. 13.

Hiermee werd het vraagstuk aangaande het machtsevenwicht tussen de wereldlijke staten en provinciale synoden binnen de Republiek een politieke kwestie. De synoden drongen erop aan de besluiten van de Dordse kerkorde kracht van wet te geven, terwijl de Staten de gereformeerde kerk onmiskenbaar in toom wenste te houden.³⁵ De Staten namen daartoe in 1624 het besluit dat men de kerkorde zou laten zoals deze *gepractiseerd* werd, ook al omdat de Dordse kerkorde van 1619 niet overal was ingevoerd.³⁶ Daarmee werd aan de steden de keus gelaten de synodale besluiten van 1586, die van 1591 dan wel die van 1618 of 1619 te volgen.³⁷ Op den duur zijn de synodale besluiten van 1586 zij het in herziene vorm in 1618 de basis geworden waarop de betrekkingen tussen kerk en staat in de Republiek geregeld werden.³⁸ De Dordtse synode van 1619 betekende niet alleen een aanval op de godsdienstige tolerantie,³⁹ maar ook een geslaagde vorm om verdeeldheid te zaaien.⁴⁰ Voor de een was de synode een voorbeeld van principieel denken en moedig vasthouden aan de eigen overtuiging, voor anderen een bevestiging van hoe godsdienstige kleingeestigheid en fundamentalistisch denken andermans vrijheid aantastte. Vaststaat dat de doopsgezinde minderheid met haar consequente afwijzing van het wereldse een onuitwisbare invloed op de samenleving had die tot ver buiten de kring van de eigen aanhang reikte.⁴¹ Aan beide opvattingen ligt echter een moreel oordeel ten grondslag aangaande de verhouding tussen kerk en staat. En terwijl velen daar een bevredigend antwoord op trachten te vinden, is één ding duidelijk, de ander heeft het altijd mis.

In de Republiek der Verenigde Nederlanden was overigens sprake van een geheel andere relatie tussen staat en kerk dan in de omringende staten. De calvinisten predikten christelijke gehoorzaamheid, maar hun leer legde de verantwoordelijkheid voor het bepalen van de grenzen tussen fatsoen en overdaad in handen van de wereldlijke autoriteiten.⁴² Veel van de magistraten lieten zich leiden door het pre calvinistische principe van humanistische matigheid.⁴³ De hervormde of gereformeerde kerk, in hun letterlijke betekenis genomen, werd zodoende op vele manieren door de staat gesteund en beschermd, net als de leden van die kerk, die daarmee in vele opzichten een streepje voor hadden.⁴⁴ Alle andere godsdienstige groeperingen en hun organisaties zijn in de Republiek nooit de jure als zodanig erkend, velen waren zelfs officieel verboden en werden slechts om praktische redenen

35 MacCulloch 2005, p. 384.

36 Van den Broeke, 2005, p. 118.

37 Met enige reserve kan hiermee de aanvang van de verzuiling gemarkeerd worden.

38 Romein 1976, p. 314.

39 Palm 2005, p. 35.

40 Van Rooden 2005, p. 80.

41 De Boer & Sap 2007, p. XVI.

42 Schama 2006, p. 61.

43 Schama 2006, p. 61.

44 Zoals verkrijgen van bepaalde functies als poorter etc. en rechtsbescherming.

getolereerd.⁴⁵ Toch werden deze dissenters niet zoals in Frankrijk en Spanje actief vervolgd. De kerk was in de visie van de regenten en bestuurders slechts een organisatie 'van een deel van de burgers, als in het geloof gelijkgezinden'.⁴⁶ Feitelijk stond de kerk onder toezicht van de overheid, gelijk welke groepering ook. Juist door die bestuurlijke gedragslijn bleek ons land een aantrekkelijk toevluchtsoord voor godsdienstig andersdenkenden.⁴⁷ De hier heersende gewetensvrijheid, wat iets anders is dan godsdienstvrijheid, hield in dat niemand om zijn geloof kon worden gestraft of lastig gevallen en vrij was in de keuze van zijn godsdienst. Hieruit volgde dat de Staten van Holland bewerkstelligde dat aan het plakkaat van de Staten-Generaal van 15 juli 1619, waarbij alle remonstrantse vergaderingen werden verboden, werd toegevoegd: *dat yeman sal mogen woren geinquireert, ondersocht of te molestreert over sijn particulier gevoelen of consciëntie of over sulcke ordre verklaringe of oefeningen als hij in sijn eygen huys of voor sijn eyegen huysgesinnen in stillichheydt sonder bijeenkomste van anderen van buyten, met voorleesen, singen of vermanen sal willen doen.*

Door de Staten van Holland werd dus klip en klaar vastgesteld dat niemand vanwege zijn geloof of godsdienstige gedachten die in de privé sfeer werden geuit vervolgd mocht worden.⁴⁸ Hier is niet alleen onmiskenbaar sprake van de bestuurlijke afwijzing van gewetensdwang of geloofsonderzoek, maar meer nog van de bescherming van andersdenkenden. Met deze positie gaven de Staten van Holland blijk de op godsdienst gebaseerde spanningen tussen de inwoners van de Republiek onderling en de vele vluchtelingen vanwege hun godsdienst die zich in de Republiek vestigden, naar waarde te schatten. Daarbij speelt mee dat de bestuurders beducht waren dat hun eigen gezag en politieke macht zou kunnen worden aangetast door een organisatie als de kerk. Die had theocratische en dus onmiskenbaar politieke aspiraties.⁴⁹

De Dordtse synode van 1619 werd beheerst door de meest fanatieke contraremonstranten.⁵⁰ Contraremonstranten werden ook wel Preciezen of Gomaristen, naar hun voorman de Leidse theoloog Franciscus Gomarus, genoemd. Zij maakten deel uit van een calvinistische stroming die de opvatting huldigde dat het leven van een mens al bij de geboorte voorbestemd is (predestinatie). Ieder mens wordt met een bepaald doel geboren en heeft daarom geen vrije wil hiervan af te wijken. Dit gold met name voor de bij het katholicisme bereikbare eeuwige zaligheid. Hun orthodoxie, vastgelegd in de Heidelbergse catechismus, luidde dat er slechts één waarheid is, dat God slechts op één wijze gediend kan worden en dat elke van deze afwijkende

45 Schama 2006, p. 131.

46 Van Gelder 1972, p. 5.

47 De Boer & Sap 2007, p. XVII.

48 Van Deursen 2002, p. 278.

49 Van Gelder 1972, p. 7.

50 Deze zijn te vergelijken met hedendaagse fundamentalisten.

leer godslasterlijk is.⁵¹ Met de woorden '*Dimittimini! Excite! Mendacio incipistis, mendacio finivista! Ite!*' (Gij zijt ontslagen! Gaat heen! Met bedrog zijt gij begonnen, met bedrog hebt gij geëindigd. Gaat!) werden de remonstranten door de voorzitter van de synode Bogerman weggezonden.⁵² Even leek het of de kerk had gezegevierd en het ideaal van een autonome organisatie met een uitsluitend uit Gods woord vastgestelde leer met medewerking van Oranje en de staat kon worden verwezenlijkt. Maar het landsbestuur was zich scherp van haar maatschappelijke verantwoordelijkheid bewust. De synodale besluiten zouden niet meer status mogen hebben dan een advies aan de Staten. In alle opzichten diende, volgens de Staten, het gezag van de overheid te worden geëerbiedigd.⁵³ Bovendien bleek in de meeste Nederlandse steden de magistraat niet genegen de kerksynoden uitvoerende macht te geven. Dwalende gelovigen konden dan ook voornamelijk kerkelijk worden gestraft.⁵⁴ Deze uitkomst was zeker niet wat de orthodoxe kerkleiders hadden beoogd, waardoor de godsdienstvrijheid binnen de Republiek, hoewel getemperd, in de praktijk tamelijk groot was.⁵⁵ Er heerste een behoorlijke bestuurlijke tolerantie ten aanzien van 'dissenters', protestantse minderheden zoals remonstranten, mennonieten en luthersens. Maar tussen calvinist of niet-calvinist bleef een kloof bestaan, de trap naar de hemel diende smal te blijven voor de uitverkorenen.⁵⁶

Katholieken werden over het algemeen gezien als tweederangsburgers,⁵⁷ terwijl joden en zigeuners nog minder of helemaal geen rechten hadden. De eerste joodse gemeente binnen de Republiek werd pas in 1593 in Amsterdam gevestigd.⁵⁸ Niettemin was er binnen de Republiek naast de bestaande gewetensvrijheid ook een ruime mate van 'gedoogde' godsdienstvrijheid, waardoor de vrijheid van godsdienst in de praktijk groter was dan in de ons omringende landen. Maar van geloofsvrijheid in strikte zin was ook in de Republiek geen sprake. Na 1618 waren bijvoorbeeld overheidsfuncties alleen toegankelijk voor calvinisten, al werd daar in menige vroedschap uit andere belangen de hand mee gelicht.⁵⁹ Pas na het overlijden van prins Maurits in 1625 zou het klimaat voor niet-calvinisten gunstiger worden.⁶⁰

51 Verboom 2008, www.heidelbergsecatechismus.nl/historie.php.

52 Romein 1976, p. 315.

53 Van Gelder 1972, p. 9.

54 Schama 2006, p. 133 en p. 196.

55 Van Gelder 1972, p. 5.

56 Palm 2005, p. 33.

57 Schama 2006, p. 68.

58 Vestdijk-van der Hoeven 1991, p. 20.

59 Gijswijt-Hofstra 1989, p. 86.

60 Constandse 1978, p. 57.

3.3 GOD, NEDERLAND EN ORANJE

Al vanaf de wordingsdagen van de Republiek heeft de drie-eenheid God, Nederland en Oranje een mythische status gehad. De door Frankrijk en Engeland opgedrongen leidersrol van Willem de Zwijger⁶¹ is cruciaal gebleken voor zijn latere verheffing tot Vader des Vaderlands.⁶² 'Hoezeer ik aan het katholieke geloof gehecht ben, ik kan niet goedkeuren dat vorsten over het geweten van hun onderdanen willen heersen en hen de vrijheid van geloof en godsdienst ontnemen', sprak Willem de Zwijger en hij liet zijn mannen marcheren in naam van wat destijds *liberteyt van consciëntie* heette en tegenwoordig gewetensvrijheid.⁶³

Tijdens de bijeenkomst van de Raad van State op 31 december 1564 werd stadhouder Willem van Oranje leider van de opstand tegen het Spaanse gezag. Van een breed heersende maatschappelijke aversie van de bevolking van de Republiek tegen moederland Spanje moet geen overdreven voorstelling worden gemaakt.⁶⁴ In het bijzonder rond 1579 met de val van 's-Hertogenbosch hadden de boeren en de dorpingen in de contreien van de Meierij het meer dan zwaar te verduren. Dit als gevolg van de planmatige verwoestingen van het Brabantse land door het staatse leger als uitvloeisel van de oorlogsstrategieën van de Oranjes.⁶⁵ De voornaamste steun voor de Oranjes kwam van de Hollandse kooplieden,⁶⁶ de opkomende regentenklasse, die vanwege de oorlog met de daarbij gepaard gaande stremmingen hun internationale handel sterk gehinderd zagen. Voor diezelfde kooplieden was het overigens vanzelfsprekend om tussen de gevechtshandelingen door met de Spaanse erfvijand zaken te doen. Zij zaten zelf veilig achter de waterlinies in de versterkte steden van de Unie.⁶⁷

Om de oorlog zo efficiënt mogelijk te kunnen financieren werd regeren, mede door de ontwikkeling van het bestuur, steeds ingewikkelder en geraffineerder, waarbij men zo min mogelijk gehinderd wenste te worden en totale gehoorzaamheid van de bevolking verlangde.⁶⁸ Dit ondervonden in het bijzonder de overwegend katholieke Brabanders aan den lijve.⁶⁹

De overheid had vastgesteld dat veel priesters de regering van het land onwettig achten en zij in hun preken de overheid aanvielen. Want ook al waren de katholieken geen onderdaan meer van de Spaanse katholieke staat, de kerk bleef op hun geweten invloed uitoefenen.⁷⁰ Het verzet tegen de oorlogshandelingen van de Oranjes brachten Willem van Oranje en zijn

61 MacCulloch 2005, p. 321.

62 Schama 2006, 75.

63 Lendering 2005, p. 73.

64 Adriaenssen 2007, p. 127.

65 Adriaenssen 2007, p. 129.

66 Schama 1989, p. 74.

67 Von der Dunk 2002, p. 159.

68 Diarmaid MacCulloch 2005, p. 674.

69 Schama 2006, p. 66.

70 Broeyer 1998, p. 54.

zonen Maurits en Frederik Hendrik er niet alleen toe om de strategie van de verschroeide aarde toe te passen tegen de eigen bevolking,⁷¹ om deze zo te dwingen de kant van de Oranjes te kiezen, maar het staatse leger maakte zich ook schuldig aan gijzeling, brandstichting, marteling, verkrachting en roof.⁷² Brabantse dorpen werden systematisch uitgehongerd, oogsten vernield en het weinige vee gedood of geroofd. De Reformatie droeg zo bij aan de toch al groeiende macht van het staatsapparaat, zowel vanuit protestants als katholiek perspectief.⁷³ Het kriegsrecht fungeerde daarbij als ideologisch legitimatiestelsel, dat de belangen van de toonaangevende godsdienst behartigde. De bewoners van de frontliniegebieden, hoewel uitgesloten van elke politieke invloed, werden daarmee gereduceerd tot ruw materiaal voor het staatsvormingsproces, onder de denkbeeldige fictie van gelijkheid.⁷⁴

Hoewel Willem van Oranje vermoedelijk niet zelf in persoon aanwezig was bij staatse 'bevrijdingshandelingen', hebben Maurits en 'stedenbedwinger' Frederik Hendrik zich niet onbetuigd gelaten tegenover de Brabantse boeren.⁷⁵ De Oranjes konden het zich niet permitteren de steun van de stedelijke Hollandse bevolking te verliezen. Dit gold ook voor Willem van Oranje, die de geschiedenis is ingegaan als vergevingsgezind.⁷⁶ De aan hem toegeschreven verdraagzaamheid kwam dan ook niet zozeer voort uit een humanistische houding, maar veeleer uit politieke en economische overwegingen.⁷⁷ De eerder genoemde mythische combinatie van een boven de strijdende partijen staande trits van God, Vaderland en Oranje heeft dan ook meer te maken met een in de negentiende eeuw zorgvuldig opgebouwde en in stand gehouden protestantse fictie en monarchale mythevorming dan de aan de Oranjes zo ruim toegedichte onpartijdige en natie bindende rol.⁷⁸ Sommige protestantse godsdienstige nationale gevoelens zijn zo op de persoon van Willem van Oranje geprojecteerd dat hij in deze kringen een bijna Messiaans karakter kreeg toegedicht. Zo ook Van de Beek: 'In Godes vrees te leven/ heb ik altijd betracht. / Daarom ben ik verdreven/ om land, om luid

71 Door Stalin in de jaren dertig van de twintigste eeuw toegepast om Russische boeren tot collectivisatie te dwingen. Dit beleid koste naar schatting meer dan 30 miljoen mensen het leven.

72 Leo Adriaenssen, *Staatsvormend geweld, overleven aan frontlinies in de Meierij van Den-Bosch, 1572-1629*, promotieonderzoek KUB Tilburg 2007. Uit dit onderzoek blijkt dat er in de Tachtigjarige Oorlog ook van staatse kant oorlogsmisdaden (zoals deze nu worden genoemd) werden begaan. Willem van Oranje, de Vader des Vaderlands, gaf tijdens de Tachtigjarige Oorlog toestemming de dorpen in de Meierij van 's-Hertogenbosch plat te branden en oogsten stelselmatig te verwoesten. Dat leidde tussen 1579 en 1588 in dit deel van Noord-Brabant tot een bevolkingsafname van bijna zeventig procent.

73 Diarmaid MacCulloch 2005, p. 672.

74 Adriaenssen 2007, p. 182.

75 *Reformatorisch Dagblad* 21 november 2007, Jan-Kees Karels, 'Smet op blazoen Willem van Oranje'.

76 Dekkers 2008, nr. 2, p. 26-33.

77 Constandse 1978, p. 51.

78 Thoenes 1991, p. 274.

gebracht'.⁷⁹ De geschiedenis heeft deze fictie in ruime mate weerlegd en aangetoond dat ook de Oranjes niets (on)menselijks vreemd is en evengoed regelmatig lak hebben (gehad) aan hen onwelgevallige conventies. Waar een burgerbestuurder als Van Oldenbarnevelt⁸⁰ vooral het algemeen belang nastreefde,⁸¹ volgden de Oranjes ook hun eigen belang.⁸² Met de hervatting van de oorlog in 1621 tegen Spanje stond prins Maurits dan ook aan het hoofd van een godsdienstig en politiek verdeeld volk.⁸³

Oudere vaderlandse geschiedenisboeken stellen veelal dat de bevolking massaal achter de Reformatie en de Opstand stond, maar volgens de huidige inzichten wordt dit echter gerelativeerd.⁸⁴ Zo beschouwt Diarmaid MacCulloch de Nederlandse Reformatie min of meer als mislukt. Want hoewel de protestantse kerk de gehele bevolking achter zich trachtte te krijgen, is dat bij lange na niet gelukt.⁸⁵ Historicus Pieter Geijl is daarover van mening dat eerder sprake was van een tragedie. Protestant bleken min of meer toevallig de macht te hebben om andere geloofsovertuigingen hun wil op te leggen. Want hoewel er sprake was van een officiële protestantse kerk moest deze constateren dat deze er niet in was geslaagd om een monopoliepositie te verwerven.⁸⁶ De voormalige Delftse gereformeerde predikant Donteclock sprak in dat verband van *Vrije Gheesten*, zij die afkerig zijn van georganiseerde godsdienstigheid, oftewel niets willen weten van een uiterlijke zichtbare kerk.⁸⁷

Het calvinisme in ons land bleek vooral een godsdienst van de stad⁸⁸ en terwijl rond 1590 ongeveer half Europa nog onder protestantse invloed stond, gold dat een eeuw later nog maar voor circa een vijfde deel.⁸⁹ MacCulloch's conclusie is dan ook kortweg samen te vatten met de stelling dat het bij de Opstand niet ging om het fundament van het christelijke geloof als zodanig, maar om de wijze hoe dit functioneerde naast de rol van de kerk in het maatschappelijk leven van de gelovige. De bevolking die elkaar binnen de opstandige Zeven Provinciën, de Generaliteitslanden Brabant en Limburg en de zuidelijke provincies het leven regelmatig zuur maakte, bestond rond 1600 uit nauwelijks twee miljoen zielen.⁹⁰ Daarvan heeft het kleine aantal eigenzinnige en weerspannige calvinisten binnen de ingepolderde stukken waterland van wat vijftig jaar later 'de Republiek' zou gaan heten getals-

79 Van de Beek 2008, p. 28.

80 De Pater 1944, p. 55.

81 Palm 2005, p. 103.

82 De Pater 1944, p. 118-119, Van Deursen 2002, p. 290, als Thoenes 1991, p. 274.

83 Rijksvoorlichtingsdienst 1999, p. 10.

84 Augustijn 1998, p. 27.

85 Joustra (red.) 2007, p. 56.

86 MacCulloch 2005, p. 378.

87 Augustijn 1998, p. 26.

88 MacCulloch 2005, p. 378.

89 Historisch Nieuwsblad nr. 9 (jaargang 2005) www.historischnieuwsblad.nl/4 januari 2008.

90 De Jongste, Van Os & Roehelt 2005, p. 75.

matig nooit de overhand gekregen.⁹¹ Maar zij waren voor de staatkundige ontwikkeling van de Republiek wel richtinggevend. De Opstand kan dan ook deels worden vertaald als een strijd van de Hollandse en Zeeuwse protestantse bourgeoisie die werd gestreden over de ruggen van buitenstaanders.⁹² Daarmee is de Opstand als een nationalistische afscheidingsstrijd aan te merken die zich niet beperkte tot een sociaal, cultureel en religieus anders te definiëren groep.⁹³ Eind 1620 werd dit bijzondere karakter van religieuze ordening binnen de Republiek voor bijna twee eeuwen vastgelegd.⁹⁴

91 Van der Linden 1965, p. 205.

92 Adriaenssen 2007, p. 129.

93 Thoenes 1991, p. 274.

94 Van Rooden 2005, p. 88.

